SZER

MIKOLA TIBOR

A magyar etimológiai szakirodalomban az egyik legtöbbet vitatott szó a *szer*. A szó jelentésköre szerteágazó. A nyelvjárási adatokat is figyelembe véve a következő főbb jelentéseket lehet megkülönböztetni: 'mód, eszköz, sor, rend, közösség, (felső vagy alsó) része a falunak, nemzetség, fajta, fajzat'. A *szer* szavunkkal egyeztetett rokon nyelvi megfelelők is többféle, számos esetben elvont jelentést mutatnak: 'kedély, szokás, mód, képesség, fajta, nemzetség stb.' (V.ö. UEW 475). Az UEW *śerɜ* 'Reihe, Ordnung' rekonstrukciót ad az uráli alapnyelvre. Emlékeztetőül álljanak itt az etimológia tagjai a rokon nyelvekből: cser. KB *sər*, zürj. *śer*, osztj. DN *sir*, vog. Szo. *sir*, *śir*, nye. *śer'*, jen Ch. B *śie·'*, ngan. *sier*.

Az etimológiának hatalmas szakirodalma van. A finnugor vonatkozásokhoz számosan hozzászóltak: Munkácsi, Halász, Fokos, Setälä, Paasonen, Wichmann, Hajdú, N. Sebestyén Irén és mások. Többen nyilatkoztak a szó esetleges iráni eredetéről, így pl. Jacobson, Toivonen, Joki. A magyar vonatkozásokkal is bő szakirodalom foglalkozik, elég ha csak Bárczi, Benkő, Nyíri, Pais nevét említjük meg.

Dolgozatomban az etimológia szerteágazó problematikájának a hangtani részéhez szeretnék néhány adalékkal hozzájárulni. A PU hangalak tekintetében nem volt különösebb vita a kutatók között. Mint az UEW is, általában *śerɜ* alakból eredeztetik a szócsaládot. Collinder korábban szókezdő *ś̆* hanggal számolt (CompGram. 57), de az utóbbi időben a PU *s*, *š* és *ś* mellett már nem szoktak PU *ś̆*-t is föltételezni. Jelenleg az a felfogás, hogy belső, kései fejlődéssel kell magyarázni a PU *ś* kétféle folytatását a vogulban. Lássunk néhány példát a PU *ś* vogul képviseleteire!

1. Szo. KL *saŋki*, K *sā̆ŋki*, T *säŋkänt-* 'tör, zúz, lök' – magyar *szeg;* Szo. *saγ*, AL *sē*, FK *säγ*, TJ *sɛβ* 'fonat, Flechte' – magyar *sző*.

2. Szo. *sāt*, P AL *šę̄t*, AK *šāt*, TJ *šą̄t* 'száz' – magyar *száz;* Szo. *sim*, AL *šim*, FK *sɨm*, AK *šəm*, TJ *šɛm* 'szív' – magyar *szív*.

A magyar *szer* megfelelései nem tartoznak tisztán egyik csoportba sem. Az UEW a következő adatokat adja meg: Szo. P AK *sir*, (Kannisto–Liimola 1959: 278) Szo. *śir*, K *sėr* (MSz), KL *šir*, É *sir*. Egy újabb északi-vogul szótár külön jelöli az *s* lágyságát: *c'up* (Balandin–Vahruševa 1958: 103). Kálmán is *ś* hangot jelöl: *śirəl* '(valamilyen) módon' (Kálmán Béla 1976: 305). A közép-lozvai *š* alapján a 2. csoportba kerülhetne a szó, hiszen az 1. csoport szavai a KL-ban *s* megfelelést mutatnak:

säw 'hajfonat', ill. *säŋki* 'tör, zúz' (Munkácsi–Kálmán 1986: 509, 527). Más nyelvjárásokban *s* van (P AK), ami az 1. csoporthoz illik. Figyelmet érdemel, hogy az északi-osztják nyelvjárásokban ugyanolyan szóeleji *s* ~ *ś* ingadozás figyelhető meg, mint az északi vogulban: O *śir, sir,* Ni. *śĭr,* ritkán *-sĭr* stb. (DEWOS 1364). A Konda és a Jugan vidékén is jelentkezik ez a kettősség (uo.). Fontos lenne a tavdai vogul vallomása, de onnan nem jegyezték fel a szót. A DEWOS valószínűnek tartja, hogy az északi-vogul adatok az osztjákból való kölcsönzések, amivel teljes mértékben egyet lehet érteni. Talán a a Konda vidékén is voltak érintkezések. Mivel a KL *š* nem magyarázható az osztjákból, az eredeti vogul képviselet lehet, s így a szó a föntebb tárgyalt 2., *š*-ező csoportba sorolható. A szó feltétlenül ősi eredetű, s a továbbiakban még próbálok érveket hozni amellett, hogy a KL adaton kívül más körülmények is támogatják azt, hogy a szó az *š*-t mutató szavak közé tartozik.

Szer szavunk északi-szamojéd megfelelései régóta ismeretesek. A régi etimológiát Janhunen új, déli-szamojéd megfelelésekkel bővítette ki: szelk. Ty. *šärgədel* 'terve', kam. (D) *mbi šēr* 'что такое'. Az új adatok kérdőjellel szerepelnek szótárában (SW 67–68). A kérdőjelet nyilván jelentéstani okok miatt látja szükségesnek Janhunen. A szelkup szó jelentése magyarul 'egészséges, ép'. Azért lehet összefüggésbe hozni a többi szamojéd adattal, mert az északi-szamojéd nyelvekben az ide tartozó szavaknak gyakran 'rossz dolog, bűn' jelentése van. E szavakból fosztóképzővel 'bűntelen, hibátlan' jelentésű szavak képezhetők, v.ö. ngan. (M) *śerkal'i* 'bűntelen', nye. (T) *śērćada* 'невиновный'. A szelk. Ty. *šärgədel* szintén fosztóképzőt tartalmaz, s eredeti jelentése 'hibátlan' lehetett. A kamasz *mbi šër* jelentése 'was für ein? milyenféle? milyenfajta?'. A *mbi* az uráli *mi-* kérdőszótővel állhat kapcsolatban, a *šēr* pedig a 'dolog' jelentés alapján magyarázható. Az eredeti jelentés tehát ilyenféle lehetett: 'milyen dolog?'.

A szelkup és a kamasz adatot azért vizsgáltam részletesebben, mert ha ezeket az etimológiához soroljuk, lényegesen módosítani kell a szó PU rekonstrukcióját. A proto-szamojédra Jarhunen *ker,* esetleg *keər* alakot tételez fel, nem kételkedik tehát abban, hogy a szókezdő mássalhangzó *k-* volt. A *k-* feltételezése indokolt. *s-* (< PU *ś-)* nem tételezhető fel, mert annak a szelkup és a kamasz folytatása *s-*, nem *š-*, pl. PS **sec-* 'schwer': szelk. (Pr) *sitị,* kam. (D) *sẹdẹm;* PS **sil-*, **sel-* 'schleifen': szelk. NP (C) *sillam,* kam. (D) *sēlɛm.* Amikor a szelkup és a kamasz *š*-t mutat – rendszerint PS *e* és *i* előtt – szókezdő *k-* rekonstruálható, pl. PS **ki* 'Zobel': szelk. Ty. (D) *šị,* kam. (C) *šili,* taigi (A) *ki;* PS **ker-* 'anziehen': szelk. (Pr) *šer-*, kam. (D) *šēr-*, mot. *кернамъ.* A példák forrása Janhunen (SW).

Ezek alapján, bár *szer* szavunknak nincs megfelelése azokban a szamojéd nyelvekben (motori, taigi, karagasz), amelyekben PS *e* és *i* előtt is megőrződött az eredeti *k,* a szelkupra és a kamaszra támaszkodva jó okkal tételezhetünk fel e szócsalád alapalakjául PU **ker* formát.

Ha ezek a fejtegetések helytállóak, további kérdések merülnek fel. Az egyik kérdés az lehet, hogy nincs-e összefüggés a szelkup-kamasz és a vogul *š* között. A *k* > *s* változás természetes útja *k* > *k'* > *č'* > *š'* > *ś* > *s*. Logikusnak tűnik feltételezni azt, hogy a PU *k* a PFU korra már *š'*-sé fejlődött, amely aztán a vogult kivéve mindenütt egybeesett az *ś*-szel. Ezt a föltevést támogatnák indoeurópai jövevényszavak is: vog. AK *šōrəp*, AL *šōrp*, Szo. *sōrpi* 'Männchen von Elentier', magyar *szarv;* vog. AK *šāt*, TJ *šq̣āt*, Szo. *sāt*, magyar *száz*. A PIE-ban *k* volt a szókezdő hang, v.ö. latin *cornu, centum*. A *k* > *s* fejlődés menete a *satəm* nyelvekben, amelyekből a finnugor átvételek származnak, nemigen lehetett másféle, mint az uráliban.

A fölmerülő bonyolult kérdések további vizsgálatokat igényelnek. Az eddigi etimológiai szakirodalom idevágó anyagában vannak ellentmondásos és ellentmondó példák is. *Szív* főnevünknek pl. *k*- kezdetű megfelelései vannak a szamojéd kulcsnyelvekben (mot. *кеемъ*, taigi *kéim*, karagasz *геіδе)*, de *s*- jelentkezik – *š*- helyett – a szelkupban és a kamaszban: szelk. Ty. (D) *sīd'*, kam. (D) *sī*. Az adatok némileg hiányosak, Castrén például nem közöl adatot a szelkupból. A vogul viszont igazodik az MTK (motor–taigi–karagasz) képviselethez: KL AL *šim*, TJ *sem*, Szo *sim*. Janhunen *s* > *k* változást tesz föl az MTK nyelvekben. Ez meglehetősen szokatlan fejlődés lenne, nehéz párhuzamokat találni hozzá.

IRODALOM

Balandin, A. N.–M. P. Vahruševa 1958: *Mansijsko–russkij slovar'*, Leningrád, Gos. Uč. Ped. Izd. Prosv. RSFR.

CompGram = Collinder, Björn 1960: *Comparative grammar of the Uralic languages*, Uppsala, Almquist & Wiksell.

DEWOS = Steinitz, Wolfgang 1966–1993: *Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache*, Berlin, Akademie Verlag.

Kálmán Béla 1976: *Wogulische Texte mit einem Glossar*, Budapest, Akadémiai Kiadó

Kannisto, A.–M. Liimola 1959: *Wogulische Volksdichtung* V = *Mémoires de la Société Finno-ougrienne* **116.**

Munkácsi B.–Kálmán B. 1986: *Wogulisches Wörterbuch*, Budapest, Akadémiai Kiadó.

SW = Janhunen, Juha 1977: *Samojedischer Wortschatz* = *Castrenianumin toimitteita* **17**, Helsinki.

UEW = Rédei Károly szerk. 1986–1988: *Uralisches etymologisches Wörterbuch*, Budapest, Akadémiai Kiadó.